

УДК 342.5 (477) Ф.В. Веніславський, канд. юрид. наук, доцент
*Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ В ПРОЦЕСІ ПОБУДОВИ В УКРАЇНІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Конституція України 1996 р. вперше в історії вітчизняного конституціоналізму закріпила соціальний характер нашої держави, проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. У своїй сукупності ці конституційні положення докорінно змінили акценти у правовому регулюванні системи взаємовідносин “людина – суспільство – держава”, поставивши людину, її права, свободи й гарантії їх реалізації на перше місце, адже саме вони визначають зміст і спрямованість діяльності держави. А оскільки зазначені норми Основного Закону країни є невід’ємною складовою частиною основоположних конституційних принципів, які у своїй сукупності становлять засади конституційного ладу України, побудова соціальної держави безпосередньо пов’язана із забезпеченням стабільності й непорушності конституційного устрою держави й суспільства.

У правовій науковій літературі обґрунтовано зазначається, що однією з головних тенденцій процесу розвитку державності в сучасному світі є поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань, особливо таких загальнолюдських цінностей, як демократія, права та свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок. Наслідком цього процесу стало формування й конституційне закріплення концепції демократичної, соціальної, правової держави як синтезованого відбиття її загальнолюдського призначення [14, с. 55]. Іншими словами, побудова демократичної і правової держави неможлива без такого її соціального складника, в якому, власне, й виявляється гуманістична спрямованість її державно-владної діяльності. Як слушно відмічає С.С. Алексєєв, “об’єктивні передумови ідеї соціальної держави ті ж, що й засади “другого покоління” прав людини, а саме: гігантський науково-технічний прогрес, перехід суспільства від традиційних до ліберальних цивілізацій, що вимагають гуманістичного змісту останніх, забезпечення гідного рівня життя людей, розробка форм соціальної, (у тому числі й державної) діяльності, спрямованої на служіння суспільству” [1, с. 683].

Закріплення на рівні Основного Закону України достатньо широкого переліку прав та свобод людини і громадянина зумовлює необхідність теоретичного переосмислення підходів до визначення держави як специфічної форми організації публічної влади, її головних функцій як основних напрямків державної діяльності, права як універсального регулятора суспільних відносин. На відміну від існуючих уявлень про державу, владу, право, особливістю сучасних державно-правових досліджень є приділення все більшої уваги проблемам удосконалення форм і методів реалізації соціальної функції держави, гарантування й забезпечення прав людини й одночасно розробці засобів забезпечення стабільності конституційного ладу.

Конституційні засади становлення в Україні соціальної держави досліджувалися у працях таких науковців, як: В.О. Іваненко, В.С. Іваненко [8], Р.І. Кондратьєв [12], В.В. Корнієнко [15], П.Д. Пилипенко [18], П.М. Рабінович [21], А.О. Сіленко [23], Б.І. Сташків [24], М.В. Тесленко [25], Ю.М. Тодика [26, 27], І.В. Яковюк [31] та ін. Проблеми конституційного ладу розглядалися в роботах Н.О. Бобрової [4], Н.О. Богданової [5], В.Т. Кабишева [9], О.Е. Кутафіна [6], В.Ф. Погорілка [19], О.Г. Рум’янцева [22], Ю.М. Тодики [26, 27] та деяких інших учених-конституціоналістів.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових розробок із цих питань, проблемним вивченням впливу побудови підвалин соціальної держави на забезпечення стабільності конституційного ладу України практично ніхто ще не займався, внаслідок чого ця проблема все ще залишається достатньо актуальною. Більше того, хоча категорія “соціальна держава”, як фундаментальний принцип конституційного ладу, вживається в конституціях понад 10-ти країн континентальної Європи, серед науковців і досі існують розбіжності в питаннях визначення її змісту, притаманних їй принципів і виконуваних функцій, співвідношення з такими традиційними засадами державності, як правова і демократична держава [14, с. 56], тобто з іншими структурними елементами конституційного ладу як надзвичайно важливого політико-правового поняття сучасного конституціоналізму.

З огляду на актуальність і суттєву практичну значущість цієї проблематики на даному етапі розвитку Української держави вважаємо за доцільне дослідити вплив ідеї становлення в Україні правової, соціальної держави на забезпечення стабільності конституційного ладу. При цьому стабільність конституційного ладу означає як незмінність і непорушність конституційно-правового закріплення основоположних принципів організації й функціонування держави й суспільства, так і сталість реальних суспільних відносин, що визначають державу як конституційну, демократичну і правову.

Аналіз правової літератури свідчить, що більшість правників-конституціоналістів вважає соціальну державу невід’ємним складником конституційного ладу, тобто ознакою, притаманною конституційній державі. Так, М.В. Баглай застосовує поняття “соціальна держава” для конституційної характеристики сучасної держави [2, с.118-120], Є.М. Ковешніков вважає соціальну державу кінцевою метою розвитку сучасної держави [11, с.30, 31], Ю.М. Тодика розглядає її і як тип державності [27, с. 205], і як принцип конституційного ладу [27, с. 15, 42], Д.Б. Катков і Є.В. Корчиго називають соціальну державу одним з принципів конституційного ладу [10, с. 47], В.В. Лазарєв застосовує це поняття для визначення держави як одного з інститутів конституційного права [13, с. 161-164]. Зазначені точки зору підтверджують тезу про наявність стійкого системного взаємозв’язку між соціальною природою держави й існуючим у ній конституційним ладом.

Важливо зауважити, що ідея соціальної держави стає надзвичайно витребуваною в період загострення різноманітних соціальних протиріч між різними верствами населення. Це мало місце й наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть, коли в декількох країнах масові рухи протесту робітничого класу за покращення свого соціального становища призвели до революційних переворотів, зміни суспільного ладу, а практично в усіх державах західної цивілізації – до суттєвих конституційних змін, внаслідок чого приймалися нові демократичні конституції. Це спостерігалось і в умовах переходу постсоціалістичних держав до нової соціально-економічної формації. Подібне відбувається й сьогодні, коли в тій чи іншій державі світу виникає економічна криза, наслідком якої значно підвищується увага до соціальної функції держави. Як пише у зв’язку з цим Г. Шварц, “коли громадяни країни голодують, не можуть знайти роботи, хворіють і ніхто не приходять їм на допомогу, обме-

жуватися захистом лише громадянських і політичних прав явно недостатньо” [30, с. 24]. А тому, як зазначає О.А. Лукашова, соціальна держава є новою стадією розвитку держави правової, вона прагне подолати різку поляризацію різноманітних прошарків суспільства, гуманізувати соціальні умови життя [17, с. 208]. Інакше кажучи, проголошення держави соціальною, закріплення відповідних соціальних гарантій для широких верств населення досить часто виступає ефективним засобом усунення соціальної напруги в суспільстві і як наслідок – забезпечує стабільність конституційного ладу.

З наявністю прямого взаємозв'язку між соціальним характером держави і стабільністю конституційного ладу погоджуються й В.О. Іваненко й В.С. Іваненко, які обґрунтовано зазначають, що в соціальній державі “... економіка, політика, ідеологія, законодавство, правозастосовча практика та інші сфери суспільного життя ґрунтуються на моральних загальнолюдських принципах соціальної справедливості, рівності й громадської солідарності і спрямовуються на створення умов, необхідних для гідного життя й вільного розвитку кожної людини” [8, с. 58]. При цьому практика правозастосування повинна системно забезпечувати соціальні права, запроваджувати в державі певний соціальний порядок.

Найважливішим чинником соціального порядку, звичайно, є право. Воно покликане забезпечити загальну соціальну стабільність і безпеку за посередництвом регулюючої сили законів, захистити кожного громадянина, й суспільство в цілому від різноманітних проявів агресії, насильства, наслідків деструктивних конфліктів, гарантувати впорядкованість, передбачуваність соціальних відносин. Норми права впливають на всі найважливіші сторони життя людей, на діяльність організацій, установ, органів держави. Тому в інституційному плані право виступає своєрідним каркасом, який скріплює й інтегрує суспільство [16, с. 26]. Оскільки ж засади конституційного ладу – це базові конституційно-правові ідеї, які зумовлюють сутність і спрямованість правового регламентування практично в усіх сферах суспільного життя, їх усталеність є необхідною передумовою стабільного й результативного розвитку і держави, і суспільства.

Разом із тим, розглядаючи вплив процесу становлення соціальної держави на забезпечення конституційної стабільності, М.В. Баглай і Б.Н. Габрічидзе зазначають, що цілі соціальної держави досягаються аж ніяк не лише методами соціальної політики. У цьому разі у зв'язку зі зміною уряду багато аспектів цієї політики зникли б або зазнали серйозних змін, що дійсно має місце. Але головне полягає не в соціальній політиці, а в створенні незворотної законодавчої й адміністративної структури соціальної діяльності держави, в результаті чого соціальна держава залишається такою за всіх урядів [3, с. 118, 119]. Іншими словами, саме ефективні механізми забезпечення сталості конституційного ладу в цілому й незмінності та непорушності тих положень Конституції України, якими закріплено його засади, зокрема, виступають своєрідною гарантією досягнення найвищої результативності державно-владної діяльності в усіх сферах суспільного буття.

Особливу увагу слід звернути на те, що забезпечення соціального добробуту не завжди призводить до збереження демократичних засад організації й функціонування держави та її владних інституцій. Досліджуючи проблему співвідношення різних груп прав людини і громадянина, російські політологи приходять до висновку, що дуже багато людей (якщо не переважна більшість) не роздумуючи змінять свободу (особливо політичну) на матеріальний добробут, безпеку й порядок [20, с. 234]. А оскільки, як досить часто вважає широкий загал, соціальна держава несе повну відповідальність за своїх громадян, вона переважно приймає рішення за них, що не сприяє громадянській свободі. Слід визнати, зауважує М.В. Давидова, що матеріальні блага, надані державою, суспільство цінує набагато більше, ніж демократичні права [7, с. 33]. Нужденні, голодні люди не підуть голосувати, бо безробітні, приречені на жалюгідне існування, вони стають байдужими до політики, до демократичних прав і свобод, якими їх наділяє конституція. Інакше кажучи, коли особа не має можливості забезпечити елементарні умови свого існування, коли якість її харчування не дозволяє відтворити фізичні сили, коли вона не має будь-якого житла й одягу, тоді всі інші права просто втрачають своє ціннісне значення. Як наслідок – потерпає не лише конкретна людина, а й усе громадянське суспільство, яке втрачає свідомого, активного свого члена, а всі важливі проблеми будуть вирішуватися без його участі.

Висвітлюючи зміст терміна «свобода», Ф.А. Хайек проводить чітке розмежування між принципом свободи і принципом соціальної справедливості. На його думку, “гонитва за соціальною справедливістю змушує державу ставитися до громадянина як до об'єкта адміністрування” [28, с. 193], а вибираючи між мінімальним рівнем благ і свободою, останню завжди приносять у жертву [28, с. 88]. Відповідно, вчений робить висновок, що спроба реалізувати ідеал соціально справедливої держави завжди матиме своїм наслідком створення деспотичного режиму: як виявляється, владі, якій доручено досягти певних результатів, загального добробуту для окремих людей, надаються, по суті, деспотичні повноваження, аби примушувати людей робити те, що вбачається потрібним для досягнення таких результатів [29, с.120]. Із таким висновком навряд чи можна погодитися, адже, як уже зазначалося, саме створення ефективних механізмів забезпечення стабільності конституційного ладу покликане унеможливити відхід держави та її органів від тих загальноновизначених демократичних принципів її організації й функціонування, які і становлять собою його засади.

Складність питання про зв'язок соціального характеру держави із забезпеченням стабільності конституційного ладу полягає ще й у тому, що соціальна функція держави суттєво залежить від її економічних можливостей, що, у свою чергу, знаходиться у прямій залежності від її політики. Йдеться про те, що усунення несправедливості, породжуваної ринком, досягнення соціальної рівності, запровадження соціальних програм можливі лише за умови втручання держави в ринкові відносини в ім'я соціальної справедливості [7, с. 33]. У зв'язку із цим треба, вважаємо, погодитися з М.В. Тесленком, який, досліджуючи роль права в досягненні соціальної справедливості, зазначає, що соціальна держава, не втручаючись у всі сфери життєдіяльності суспільства, повинна стати сильним, стабільним і надійним інструментом реалізації Конституції, загальних її підвалин, закладених у ній принципів [25, с. 40]. Таким чином, соціальний характер держави і стабільність конституційного ладу – дуже тісно взаємопов'язані явища. З одного боку, така усталеність передбачає незмінність за будь-яких умов у бік послаблення соціального складника державно-владної діяльності, а з другого – соціальна справедливість, як визначальний елемент соціальної держави, передбачає стабільність фундаменту її конституційного устрою.

Викладене дозволяє зробити обґрунтований, з нашого погляду, висновок що соціальна держава покликана шляхом регулювання соціально-економічних відносин у суспільстві створити всі умови для його соціальної стабільності й розвитку, забезпечити відносний баланс інтересів між різними прошарками суспільства, а в кінцевому підсумку – й необхідні умови для гідного життя всіх своїх громадян. Держава, як похідне від волі суспільства політичне формування, має соціальні обов'язки перед суспільством та кожним його членом і, звичайно, повинна відповідати перед ними за свої дії [8, с. 54]. І хоча ст. 1 Конституції України, в якій закріплено, що Україна є соціальною державою, на сьогодні все ще залишається здебільшого метою, нормою-ціллю, програмою розбудови українського суспільства, однак, будучи одним з принципів засад конституційного

ладу, вона зумовлює спрямування правової регламентації більшості галузей національної системи права, сприяє їх стабільному й результативному функціонуванню.

Список літератури: 1. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с. 2. *Баглай М.В.* Конституционное право Российской Федерации. – М.: НОРМА, 2002. – 684 с. 3. *Баглай М.В., Габричидзе Б.Н.* Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 512 с. 4. *Боброва Н.А.* Конституционный строй и конституционализм в России: Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 264 с. 5. *Богданова Н.А.* Понятия науки конституционного права: опыт аналитического и синтетического подходов к построению их системы // Вестн. МГУ: Серия 11: Право. – 1999. – №5. – С. 3-22. 6. Государственное право Российской Федерации: Учебник для вузов / Под ред. *О.Е. Кутафина.* – М.: Юрид. лит., 1996. – 468 с. 7. *Давидова М.В.* Соціально-економічні права як критерій аналізу і класифікації сучасних демократичних держав // Право України. – 2001. – №8. – С. 32-35. 8. *Иваненко В.А., Иваненко В.С.* Социальные права человека и социальные обязанности государства. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 404 с. 9. *Кабышев В.Т.* Становление конституционного строя России. – Саратов: Абрис, 1993. – 186 с. 10. *Катков Д.Б., Корчиго Е.В.* Конституционное право: Учеб. пособ. – М.: Юриспруденция, 1999. – 288 с. 11. *Ковешников Е.М.* Конституционное право Российской Федерации: Курс лекций. – М.: Изд. группа Норма – Инфра-М, 1998. – 207 с. 12. *Кондратьев Р.* Соціально-економічні права як критерій аналізу і класифікації сучасних демократичних держав // Право України. – 2005. – №2. – С. 81-84. 13. Конституционное право: Учебник / Под ред. *В.В. Лазарева.* – М.: Юристъ, 1999. – 364 с. 14. Конституційно-правові засади становлення української державності / За ред. *В.Я. Тація, Ю.М. Тодика.* – Х.: Право, 2003. – 328 с. 15. *Корніснюк В.* Реалізація ідеалу соціально-правової держави в українському суспільстві // Право України. – 2001. – №2. – С. 47-52. 16. *Крисюк Ю.* Соціальний і правовий порядок як реалізація ідеї права // Право України. – 2004. – №8. – С. 26. 17. *Лукашева Е.А.* Права человека: Учебник для вузов. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 573 с. 18. *Пилипенко П.* Право соціального забезпечення у системі соціального права // Право України. – 2004. – № 10. – С. 97-100. 19. *Погорілко В.Ф.* Основы конституційного ладу Украины. – К.: Ін Юре, 1997. – 40 с. 20. *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Введение в политологию: Учебник. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 477 с. 21. *Рабінович П.М.* Соціально-економічні права // Мала енцикл. етнодержавознавства / Відп. ред. Ю.Г. Римаренко, НАНУ, ІДП. – К.: Генеза, 1996. – С. 374-375. 22. *Румянцев О.Г.* Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления). – М.: Юристъ, 1994. – 285 с. 23. *Сіленко А.О.* Соціально-економічні права держави: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: Автореф. дис. ... д-ра політолог. наук. – К., 2000. – 38 с. 24. *Сташків Б.* Функції права соціального забезпечення // Право України. – 2001. – №7. – С. 66-69. 25. *Тесленко М.* Право як інструмент соціальної справедливості // Право України. – 2004. – №7. – С. 40-43. 26. *Тодика Ю.М.* Конституция Украины: проблемы теории и практики. – Х.: Факт, 2000. – 608 с. 27. *Тодика Ю.М.* Основы конституционного строя Украины. Учеб. пособ. – Х.: Факт, 1999. – 320 с. 28. *Хайск Ф.А.* Право, законодавство та свобода. Нове викладання широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. – Т.1: Правила та порядок. – К.: Сфера, 1999. – 196 с. 29. *Хайск Ф.А.* Право, законодавство та свобода. Нове викладання широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. – Т.2: Міраж соціальної справедливості. – К.: Сфера, 1999. – 200 с. 30. *Шварц Г.* Экономические и социальные права // Рос. бюл. по правам человека. – 1995. – Вып. 6. – С. 23-26. 31. *Яковюк І.В.* Соціально-економічні права держави: питання теорії і шляхи її становлення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – 19 с.

Надійшла до редакції 17.12.2007 р.